

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

В.А. ПРЕДБОРСЬКИЙ,
д.е.н., професор, Національна академія внутрішніх справ

«Автономна тіньова держава» як загроза національній безпеці

У статті розглядаються сутність, причини виникнення, особливості прояву на різних історичних етапах феномену «автономної тіньової держави» – головного тінізатора суспільних процесів, причини протиріч у ланці «влада – суспільство».

Ключові слова: «автономна тіньова держава», форма міжсекторного розламу, метаморфози «автономної тіньової держави», мобілізаційна економіка, незавершена модернізація.

В.А. ПРЕДБОРСКИЙ,
д.э.н., профессор, Национальная академия внутренних дел

«Автономное теневое государство» как угроза национальной безопасности

В статье рассматриваются суть, причины возникновения, особенности проявления на разных исторических этапах феномена «автономное теневое государство» – главного тенизатора общественных процессов, причины противоречий в звене «власть – общество».

Ключевые слова: «автономное теневое государство», форма межсекторного разлома, метаморфозы «автономного теневого государства», мобилизационная экономика, незавершенная модернизация.

V. PREDBORSKIJ,
doctor of Economics, professor, National Academy of Internal Affairs

«Autonomous shadow state» as threat of national safety

The article considers the essence, causes, particularly manifestations at different historical stages of the phenomenon of «autonomous shadow state» – the main tenizatora social processes, causes controversy in the link «power – society» .

Keywords: «autonomous shadow state», a form of cross-sectoral fault metamorphosis «autonomous shadow state» mobilization economy, unfinished modernization.

Постановка проблеми. Дискурсивний аналіз причин системного гальмування нагальних суспільних реформ, хронічного нехтування суспільних вимог та потреб врешті-решт призводить до дедуктивного виокремлення причини суспільних деформацій – наявності історичного явища «автономної тіньової держави», яке, за сучасних умов, перетворилося на суттєвий деструктивний фактор суспільного розвитку.

Необхідність протидії тіньовим процесам знайшла відображення у ряді важливих законодавчих, нормативно-правових актів держави, таких як проекти сучасного законодавства щодо протидії корупції, закони України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні на 2014–2017 роки» (2014), «Про засади запобігання і протидії корупції» (2011),

Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» (2003, №84/2003), проект Державної програми детінізації економіки, Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» (2005, №1615/2005), постанови Кабінету Міністрів України з питань відстеження процесів тінізації економіки та розроблення рекомендацій щодо обмеження її зростання, цілий ряд відомчих актів тощо.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. До вітчизняних досліджень з тіньової економіки відносяться праці В.Д. Базилевича, А.В. Базилюка, О.І. Барановського, В.М. Бородюка, Г.С. Буряка, З.С. Варналія, А.С. Гальчинсько-

го, Я.Я. Дьяченко, С.О. Коваленка, І.І. Мазур, В.О. Мандибури, О.В. Турчинова та ін. Значний внесок у розробку адміністративно-правових і кримінально-правових аспектів протидії корупції зробили вітчизняні вчені-юристи.

У той же час у зв'язку з недостатнім системним вивченням явищ тіньових суспільних процесів причини їхнього виникнення, існування та розвитку потребують подальшого вивчення, зокрема причини генези явища «автономна тіньова держава», їх особливості та небезпека за сучасних умов.

Метою статті є подальший дискурсивний розвиток вивчення причинного комплексу засобів гальмування суспільних реформ, їх особливостей у сучасних умовах, існування явища «автономної тіньової держави» як найактивнішого історичного феномену, який трансформувався у найсуттєвішу загрозу національній безпеці.

Виклад основного матеріалу. Сучасність – точка bifurкації у стані розвитку міжнародної, національної безпеки, підсилення цілої системи старих, тліючих, синергетично діючих як зовнішніх, так і внутрішніх загроз, у тому числі в економічній сфері, які пройшли кілька історичних етапів свого визрівання. Однією з таких базових загроз для нашої країни, яка несе в собі небезпечний інституційний ембріон системної корупції, тінізації, утворення особливих преференційних закритих зон для суб'єктів-аффіліантів, викривлення ресурсів їхньої діяльності, доходів та потуг, однією з форм вузькогалітарно-корпоративної системи цінностей та зв'язків є так званий феномен «автономної тіньової держави».

Розвинута «автономна тіньова держава» як діалектичний результат попереднього її історичного розвитку, трансформації, визрівання – це закрита тіньова зона влади, бізнесу, плутократії, олігархії, базовий (у межах тінізаційного простору) системоутворюючий сектор народногосподарської структури, сектор інституційної асиметричності, викривленості, клановості, який визначає головні інтереси та протиріччя між владою та суспільством, тінізуючі фактори суспільного розвитку. Це синергетична форма утворення та розширення міжсекторного розламу [1, с. 147–149], що покладена на підсилення потоку гібридизації (синкретизму) влади, бізнесу, плутократії. Особливості конкретної соціально-економічної форми автономного сектора залежить від відповідних модифікацій цього сектору за конкретно історичних умов формування.

Змістом категорії «автономна тіньова держава», таким чином, є відносини господарювання для обмеженого кола осіб, забезпечених олігархічними, плутократичними, бізнесовими, політичними, корупційними (у тому числі наднаціонального рівня), родинними зв'язками з вищими щаблями адміністративної, судової влади, правоохоронних органів, політичних партій, ЗМІ, відсутністю економічної, політичної конкуренції у поєднанні з необмеженим доступом до експлуатації національних ресурсів країни, природних монополій. У цих умовах корупція набуває системного характеру, стає неодмінним атрибутом адміністративної системи, іманентним способом її регуляції.

Форма прояву автономного сектора всередині офіційної держави органічно набуває ознак організованих форм діяльностей, у тому числі злочинної – альтернативних тіньових центрів влади, разом із тіньовим силовим забезпеченням. «Автономна держава» – це закрита сфера народного господарства, що монополізована олігархічними струк-

турами, які мають на меті отримання надвисоких доходів за допомогою використання значною мірою спекулятивного фінансового капіталу [2, с. 10]. Існуюча як пануюча тіньова структура, «автономна держава» утворює, відповідно до своїх потреб, і тіньову політичну, соціально-економічну інфраструктуру, що зумовлює тіньовий режим функціонування рядових суб'єктів господарювання.

Сучасна фінансова, економічна криза активно виконує функцію щодо посилення перерозподілу власності та влади на користь суб'єктів паразитарної «автономної держави» [3, с. 62–65].

Головним видом монополії, яка є системоутворюючим атрибутом для функціонування паразитарного автономного сектору, виступає монополія на експлуатацію адміністративного ресурсу органів державної влади на свою користь.

Загалом, суспільна форма «автономної держави» є в сучасних умовах головною внутрішньою загрозою національній безпеці, яка виявляється у гальмуванні суспільних реформ, архаїзації та деградації державних та суспільних інституцій, зокрема має суттєвий вплив на наявність довготривалої кризи державного управління.

Висхідні етапи становлення «автономної держави» відносяться ще до часів Київської Русі, для організації суспільної системи якої характерні особливості порівняно із Західною Європою.

Для феодальної Європи був притаманний принцип делегування повноважень управління «зверху донизу»: кожний вище розташований орган управління делегував свої функції нижньому рівню; «верхні поверхи» управлінської піраміди децентралізували управління. На нижньому рівні управління здійснювались всі функції безпосередньо, які забезпечували організацію, координацію і контроль за основними соціальними процесами. На цьому рівні реалізувався режим централізації функцій.

Система, що виросла із полюддя – збирання додаткового продукту з населення князем у формі данини разом з його органічним засобом – дружиною, дає цілком протилежний результат. Вона характерна тим, що представники всіх шарів населення по відношенню до верховної влади знаходяться в однаково підпорядкованому положенні. За цих умов давньокіївський князь не передає своїм підлеглим повноважень зі збору додаткового продукту, здійснення суддівських функцій, прийняття важливих рішень. Підлегли знаходяться при ньому, «біля стремена».

На противагу цьому безпосереднє керівництво повсякденним життям суспільства, взаємодію з кожним окремим плем'ям, які знаходяться у неформальному просторі стосунків з владою, князем взагалі не здійснювались. Головна його функція і мета керівництва підданими – збір данини. Поточне, оперативне управління країною князь залишав на долю тих, хто і раніше, до створення держави, цим займався – родоплемінним структурам, пізніше общині. Основоположним принципом суспільної організації моделі давньокіївської влади було сполучення вкрай централізованого керування з самоуправлінням самоврядних суспільних автономних осередків щодо режиму їх щоденного, поточного, неформального (тіньового) управління [4].

Іншим етапом метаморфоз «автономної держави» є становлення та розбудова «автономної» козацької держави, коли

неформальна (автономна) організація в Україні вже піднялась до рівня особливостей інституційної організації цілої держави.

Так, війна 1591–1596 років стала потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва, породивши паростки політичних орієнтацій, що поступово, впродовж першої половини XVII ст., викристалізувались у програму козацького автономізму. У вересні 1592 року гетьман Війська Запорозького Криштоф Косинський у листі до польського короля вперше обґрунтував ідею непідлеглості козацької спільноти владі прикордонних старост і воевод. На думку дослідників, це, можливо, сигналізувало про зародження серед козацтва намірів «до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах». Тому не випадково козаки активно взялися запроваджувати на підконтрольних теренах України свій «присуд» (себто юрисдикцію), спонукали населення (у тому числі шляхту) до принесення присяги і послушенства на користь Війська Запорозького, що означало не що інше, як утворення «альтернативних владних структур». Ця практика набула поширення у 1594–1596 роках, коли козацтво опанувало територію Поділля, Придніпров'я та басейн Прип'яті. Зокрема, С. Лег'яво як показовий наводить приклад з 1595 року. Тоді козацький гетьман Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд в'їтів двох подільських містечок за непослух, але «не беручи маєтностей их жадных». У цей час козацтво перетворюється на самостійний політичний суб'єкт міжнародних відносин у Південно–Східній Європі, створює власний дипломатичний етикет.

Важливим джерелом, що вийшло з козацького середовища і проливає світло на його політичні погляди, є «Кондиції» гетьмана Семерія Наливайка, надіслані у 1596 році королю Сигізмунду III. З їх аналізу випливає, що вони спрямовувалися на «реформування політичного, правового та військово–адміністративного устрою української козащини». Козацьке товариство мало перебувати у безпосередній політичній залежності від короля й нести йому рицарську службу за винагороду. Передбачалася заміна демократичних засад політичного устрою Війська Запорозького авторитарними із сильною владою гетьмана; декларувалися автономістські адміністративно–територіальні принципи устрою Бузько–Дністровського Війська, яке утворилося на незаселених землях Південного Бугу – Дністра, розташованих південніше Брацлавщини, та його станова політична відокремленість.

У перших десятиріччях XVII ст. козацький політичний автономізм виявився у прагненні Війська Запорозького перенести свій організаційний устрій та юрисдикцію на «волості» (південніше умовної лінії Тетіїв – Біла Церква – Київ – Переяслав – Лубни – Миргород) й спробі, за умови визнання влади лише короля, вийти з–під підпорядкування місцевих владних структур. Упродовж цього часу «під впливом «полонізації» урядів прикордоння, проведення низки комісій проти козаків та ухвали антикозацьких сеймових конституцій, в ієрархії цінностей козацтва остаточно закріплюється протиставлення – «покровитель»–король/ворог–польська шляхта...». А відтак у цьому регіоні впроваджуються власні самоуправління, судочинство, військова організаційна структура. Не слід забувати, що до складу козацьких земель входили й терени Вольностей Запорозьких. Гадаємо, що стосовно всіх їх доцільно вживати термін «козацька Україна». Водночас Військо Запорозьке намагалося відігравати роль самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

Джерела фіксують неухильний процес «виламування» козацького регіону, який починав жити своїм особливим життям, із існуючих владної, адміністративно–територіальної й судової систем Польщі. Не випадково у 1616 році один із польських урядовців звернув увагу сейму на факт творення козаками власної «Республіки», побоюючись, щоб із часом вони не проголосили її відокремлення від Речі Посполитої. Через дев'ять років король Сигізмунд III констатував: «...козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й. к. м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи укладені Річчю Посполитою». У листі до нього від 20 листопада 1625 року князь Єжи Збаразький переймався, що козацтво перебирає владу, яка належала тільки королю й Речі Посполитій, зокрема наголошував на тому, що воно укладало союзи з іноземними володарями [5, с. 228–238].

У чому вбачали козаки наріжні принципи політичного життя створюваного ними державного організму? Насамперед в основу його організації було закладено поняття «колективної волі», яка зазвичай реалізовувалася через загальну військову раду – своєрідну форму прямого волевиявлення всіх її повноправних членів, котрі у будь–який час могли утворити радне коло. Таким чином, будучи органом законодавчої влади, рада функціонувала не як представницький орган, «а у формі прямої участі у управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану». Її ухвали були обов'язковими (навіть під загрозою смерті) для виконання гетьманами, старшинами і рядовими козаками. Утверджується практика виборності всіх старшинських посад. Звертає увагу на себе той факт, що, здійснюючи публічну владу й виконуючи рішення ради, старшини діяли від імені Війська Запорозького, й за них несла колективну відповідальність запорозька громада.

Водночас окрім позитивних процес культивування провідної ролі ради як форми дії прямої демократії мав і чимало негативних рис. Насамперед впадає у вічі помітний вплив на порядок зібрання ради та прийняття нею рішень таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив. Функціонування прямої демократії приховувало загрозу переростання колективної волі козацтва у всевладдя й деспотію з боку козацької спільноти [5, с. 236].

Таким чином, розвивається розуміння вже автономності загальної військової ради козацтва до залежного (від ради) положення гетьмана й старшин, що не може не мати руйнівних трендів суспільного процесу.

Розвиток «автономності» на егалітарно–корпоративних засадах окремих сегментів суспільної організації особливо посилюється в умовах радянської доби, коли виникають системні протиріччя між вузькокорпоративними інтересами «елітної» структури та інтересами держави та суспільства: спочатку «автономність держави» оформлюється під проводом верхівки КПРС, а потім, в кінці радянської доби – КДБ, інших спецслужб [6, с. 14, 73].

Стратегічною офіційною місією побудови такої структури є забезпечення функціонування мобілізаційної економіки, економіки війни в умовах мирного часу, що призводить до

виникнення цілої системи тінізаційних ефектів – інституційних деформацій, функціонування дефіцитної економіки, архаїзації соціально–економічних процесів, клановості тощо.

Одним із найважливіших факторів автономізації в цей час виявилась система пріоритетів розвитку: пріоритетний розвиток військово–промислового комплексу, важкої індустрії, хімії тощо. Іншим видом пріоритетів є пріоритети у розподілу ресурсів. Навколо переліку пріоритетів розгорталися гострі кланові конфлікти і тіньові торги.

Іншою формою автономізації розвитку було виникнення виробничих міністерств як самоврядних осередків щодо поточного, неформального тіньового управління, генезу якого ми бачили у структурі управління ще Київської Русі.

Однією з фундаментальних форм тіньової автономії радянського суспільства, радянської економіки була «табірна економіка», що засновувалась на рабській праці. Вона була переважно зорієнтована на забезпечення будівництва військово–промислових об'єктів, військово–стратегічних комунікацій, у «шарашках» – зосереджена передова наука з вченими–засудженими.

Внаслідок колосальних структурних деформацій та втрат, відчуження людини від соціального управління, капіталу, наявності глибокої кризи державного управління СРСР отримав розбудову системних явищ тіньової економіки, корупції, зникнення, суттєве послаблення та розкладання суспільних інституцій; суттєвого поглиблення міжсекторного розламу між автономною тіньовою та офіційною державами [7, с. 3–6], їх делегітимізації в очах суспільної думки.

Діалектична логіка становлення та розвитку автономної тіньової держави на попередніх етапах призвела до виникнення сучасного небезпечного явища паразитарної «автономної» тіньової держави (паразитарної автономної держави всередині офіційної). Межі її поширення визначаються синергетичним впливом двох інтегрованих факторів – потужностей тіньової влади та бізнесу (власності).

У сучасній Україні, в інших країнах СНД створений такий «автономний» сектор, який значною мірою має для суспільства суто паразитарний тіньовий характер, що знайшло своє відображення, зокрема, в явищі віртуальної економіки. В Україні, суспільство якої перебуває у стані незавершеної модернізації, для якого притаманними є «відсутність чітких кордонів між сферами діяльності» та гібридизація влади, всі три компоненти якої – політика, великий бізнес, адміністративно–владні функції – злиті в єдине ціле. Як наслідок, формується соціально–економічна модель трансформаційних процесів, в якій відбувається монополізація елітною автономною економікою політичних, адміністративних та економічних функцій держави, що забезпечує нейтралізацію потенційних форм контролю та регулювання з боку держави за цим сектором, знищується конкурентний економічний простір. Виведення «автономної держави» з–під контролю держави, що означає її тінізацію, одночасно тінізує і діяльність інших – ординарних секторів економіки через наведену форму тінізації. «Автономна держава», перекладаючи свою частку фіскального тягаря на плечі ординарної, змушує останню шукати можливостей виживання за допомогою наведеної тінізації.

Найважливішими характеристиками елітної економіки України є:

а) замкненість «автономного» сектору. Він є головною сферою діяльності олігархічних кіл, усередині яких точиться жорстока конкурентна боротьба за ті чи інші ніші елітної сфери. Потрапити до неї можна лише новим більш потужним фінансовим колом, які здатні відтіснити стару еліту на другий план;

б) перетворення реформаций в Україні головним чином на засіб тіньового перерозподілу суспільного багатства, а не на засіб прискореного капіталотворення, необхідного для радикальної модернізації економічної структури та забезпечення її конкурентоспроможності.

Цей процес був не лише непрозорим і несправедливим, а й у багатьох випадках супроводжувався порушенням чинних законів. Часто приватизація лише провокувала втечу капіталу за кордон та непродуктивне витрачання коштів. Унаслідок українського варіанту приватизації переважна частина населення залишилася як без заощаджень, так і без доходу від власності (ця частка доходу у ВВП є дуже низькою і ще більш диференційованою, ніж доходи від праці);

в) розвиток суттєвих монополістичних тенденцій, які ґрунтуються на успадкованих від попередніх систем чинниках, а також на нових, набутих у процесі трансформації, що виявляються переважно у нерівності в сфері доступу до державних ресурсів і політичної влади.

З моменту лібералізації цін у 1992 році та започаткування загального дерегулювання економіки, позбавлення держави суттєвої частини функцій безпеки, нагляду та контролю за характером трансформаційних процесів, розвитком конкурентоспроможної економіки, монополізація українського ринку суб'єктами «автономної держави» демонструє сталу тенденцію до зростання. Підприємства–монополісти, позбувшись державного контролю над цінами, отримали можливість встановлення монополю високих цін на свою продукцію, а питання реструктуризації ринку з метою заохочення конкуренції на перших етапах приватизації навіть не ставилися.

Було сформоване інституційне середовище, яке активно застосовує правові, організаційні, адміністративні обмеження для входження нових капіталів на ринки та вільного переміщення товарів і капіталу всередині країни. Сьогодні саме ці обмеження є головними перешкодами повноцінної конкуренції, оскільки вони призводять до штучного зменшення кількості компаній у прибуткових галузях економіки та сприяють монополізації виробничої, торговельної і фінансової діяльності;

г) непрозорість сектору «автономної держави». Якщо за кордоном фінансові ринки є відкритими, інформація про їх діяльність є доступною, то український ринок є водночас зрегульованим, недорозвинутим і непрозорим;

д) зосередження фінансових ресурсів країни в олігархічних колах в елітарних структурах. Основу сучасної олігархії складає фінансова олігархія, яка являє собою союз фінансових і промислових груп. Українською особливістю цього явища, на думку О. Турчинова, є влада адміністративно–економічних груп (АЕГ), що формувалися на залишках владної адміністративно–радянської системи й отримали доступ до фінансових ресурсів у зв'язку з приналежністю їх до сфери державного управління [8];

е) залежність олігархічних кіл «автономної держави» від державних фінансів. Початковий український капітал не являв собою результат заробітку чи вдалого прикладання ка–

підгалузі. Він був повністю сформований із державної власності, з бюджетних коштів і прав на їх обслуговування [9, с. 8];

е) існування різко асиметричних умов господарювання для різних суб'єктів, реалізація комплексу заходів щодо підтримки привілейованого становища економіки «автономної держави» щодо інших суб'єктів і за їх рахунок. Це виявляється у нерівномірності оподаткування, звільнення від оподаткування окремих галузей, регіонів чи підприємств, утворення вільних економічних зон, перекладання фіскального тягаря на ординарних суб'єктів тощо.

Таким чином, історична логіка генези та розвитку «автономної тіньової держави» – сектору різкої асиметрії у доходах, інституційної недемократичності, паразитарності, системної корупції, позанормативного регулювання внутрішніх відносин («внутрішньоавтономне звичаєве право», що адаптує до своїх вимог «зовнішнє» право офіційної держави) – це системна загроза щодо загострення протиріч між владою та суспільством. Цей сектор є активним індуктором явищ гальмування реформування, системних нездатностей влади до ефективної адаптації процесів незавершеної модернізації [1, с. 134–150], тіньового перерозподілу власності та влади [7, с. 3–6]. Альтернатива цьому – проведення суспільного реформування, модернізації засобів досягнення її рубежів, на базі врахування та співставлення їх з генетично особливою адекватністю вітчизняним соціально-економічним умовам, прогресивною складовою їх інституційної пам'яті.

Висновки

Однією з базових загроз для нашої країни, яка несе в собі небезпечний інституційний ембріон системної корупції, тінізації, утворення особливих преференційних закритих зон для суб'єктів-аффіліантів, викривлення ресурсів їх діяльності, доходів та потуг, однією із форм вузькогалузарно-корпоративної системи цінностей та зв'язків є так званий феномен «автономної тіньової держави».

Розвинута «автономна тіньова держава» як діалектичний результат попереднього її історичного розвитку, трансформації, визрівання – це закриті тіньова зона влади, бізнесу, плутократії, олігархії, базовий (у межах тінізаційного простору) системоутворюючий сектор народногосподарської структури, сектор інституційної асиметричності, викривленості, клановості, який визначає головні інтереси та протиріччя між владою та суспільством, тінізуючі фактори суспільного розвитку. Це синергетична форма утворення та розширення міжсекторного розламу, що покладена на підсилення потоку гібридизації (синкретизму) влади, бізнесу, плутократії.

В Україні, суспільство якої перебуває у стані незавершеної модернізації, для якого притаманними є «відсутність чітких

кордонів між сферами діяльності» та гібридизація влади, всі три компоненти якої – політика, великий бізнес, адміністративно-владні функції – злиті в єдине ціле. Як наслідок, формується соціально-економічна модель трансформаційних процесів, в якій відбувається монополізація елітною автономною економікою політичних, адміністративних та економічних функцій держави, що забезпечує нейтралізацію потенційних форм контролю та регулювання з боку держави за цим сектором, знищується конкурентний економічний простір.

Історична логіка генези та розвитку «автономної тіньової держави» – сектору різкої асиметрії у доходах, інституційної недемократичності, паразитарності, системної корупції, позанормативного регулювання внутрішніх відносин – «внутрішньоавтономним звичаєвим правом», – це системна загроза щодо загострення протиріч між владою та суспільством. Альтернатива цьому – проведення суспільного реформування, модернізації засобів досягнення її рубежів, на базі врахування та співставлення їх з генетично особливою адекватністю вітчизняним соціально-економічним умовам, прогресивною складовою їх інституційної пам'яті.

Список використаних джерел

1. Предборський В.А. Теорія тіньової економіки в умовах трансформаційних процесів / В.А. Предборський. – К.: Задруга, 2014. – 400 с.
2. Потемкин А. Элитная экономика / А. Потемкин. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 360 с.
3. Предборський В.А. Кризові процеси сучасної елітної економіки / В.А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. пр. Науково-дослідного економічного ін-ту Мін-ва економіки України. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 62–65.
4. Прохоров А.П. Генезис русской модели управления / А.П. Прохоров // Экономика и организация промышленного производства. – 2005. – №1. – С. 135–147.
5. Історія українського козацтва (у 2 томах) / [Редком.: В.А. Смолій та ін.]. – К.: Відділ «Києво-Могилянська академія», 2011. – Т. 1. – 800 с.
6. Блан Е. Родом із КГБ. Система Путіна / Е. Блан. – К.: Темпора, 2009. – 360 с.
7. Предборський В.А. Особливості сучасного стану реалізації провідної функції тіньової економіки / В.А. Предборський // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. праць наук.-досл. екон. ін-ту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. – К., 2015. – Вип. 8. – С. 3–6.
8. Турчинов А. Олигархофрениа / А. Турчинов // Зеркало недели. – 2000 (5 фев.). – С. 3.
9. Бродський М. Якщо уряд не знає азів економіки – грош йому ціна / М. Бродський // Дзеркало тижня. – 2003. – №47 (6 груд.). – С. 8.